

האומנם יש בידנו טופס של פירוש המשנה בעצם כתבידו של הרמב"ם

מאת יהושע בלאו

א. עוד בחיי הרמב"ם נתעוררו תמיהות על סתירות בין פירוש המשניות, שכתבו בעודו צעיר¹, לבין "החיבור" (הוא "משנה תורה" או "היד החזקה"), שחיברו בתקופה מאוחרת יותר², והרמב"ם עצמו נשאל עליהן. ואלו דברי תשובתו לשואל, אשר פנה אליו בבקשה להסביר לו את הסתירה שבהגדרת פרוזבול מוקדם ומאוחר בפירוש המשנה ובחיבור³:

אלדי זכרנא פי אלחבור הו אלצחיה אלדי לא שך פיה וכדלך זכרנא פי שרח אלמשנה ותלך אתי פי ידיכם הי אלנסכה אלואלי אתי כרגת ען ידינא קבל אלחריר... ולמא תצאחפנא אלאקאוויל וחרנאאה תבין מא זכרנאה פי אלחבור אנה אלצחיה פאצלחנא שרח אלמשנה וכדלך פי תלך אלנסכה אלואלי מן שרח אלמשנה מואצע עדה מתל הדה נחו אלעשרה מסאיל תבענא פי כל מסאלה מנהא ראי גאון מן אלגאונים ז"ל הם תבין לנא מואצע אלוהם פאעלמוא דלך. וכתב משה. התרגום: מה שכתבנו בחיבור הוא הנכון, אשר אין בו ספק, וכך כתבנו בפירוש המשנה. וזה אשר בידכם הוא הנוסחה הראשונה⁴, אשר יצאה מתחת ידינו קודם שדייקנו... ואחר שעיינו במאמרים ודייקנו בהם, נתבאר מה שכתבנו בחיבור, שהוא הנכון, ותיקנו פירוש המשנה. וכן באותה הנוסחה הראשונה מפירוש המשנה מקומות מספר כיוצא בזה, כמו עשר שאלות, אשר נמשכנו בכל אחת מהן אחרי דעתו של גאון מן הגאונים ז"ל, ואחר-כך נתבררו לנו מקומות הטעות. ודעו זאת. וכתב משה⁵.

יוצא אפוא, שהרמב"ם הכניס מפקידה לפקידה שינויים בנוסח המקורי של פירוש המשנה, כל פעם שנתעורר לדעה חדשה. בזמן שהופנתה אליו שאלה זו, כללו תיקונים אלה כעשרה עניינים, אבל אין ספק (ראה גם להלן), שברבות הימים רבו השינויים. ולא הגיע אפוא פירוש המשנה לנוסחו הסופי אלא עם פטירת רבנו. ועל כן רוב נוסחאות פירוש המשנה, אשר הוכנסו בהם שינויים אחדים בלבד, אינם לא נוסח ראשון ולא נוסח אחרון, אלא נוסח

1. הוא השלימו במצרים בשנת 1168, ראה סדר טהרות, הוצאת י. דירינבורג, ג, עמ' 275.
2. בערך בין 1170 ל-1180. השווה על שאלה זו וייס, בית תלמוד, א, עמ' 225–226.
3. תשובה ריז במהדורת, על-פי כתביד סימונסן א, סימן קמז (= פריימן, סימן רמ).
4. בתרגום העתיק ("כ"י בדאהב) אצל פריימן: "המהדורא קמא", אך מעדיף אני את התרגום המילולי (הנמצא גם אצל ר' מרדכי תמה, בעל "פאר הדור", ראה פריימן, שם), כי המלה "מהדורה" עשויה להטעות, שהרי אין הכוונה למהדורה חדשה, אלא לתיקונים מתמידים, שהרמב"ם הכניסם בפירוש המשנה, כאשר שינה את דעתו, והשווה י. ג. אפשטיין, תרביץ, ד, עמ' 190; בנדיקט, קריית ספר, כה, עמ' 169; ליברמן, הלכות הירושלמי, ה, הערה 16; שטרן, תרביץ, כג, עמ' 78.
5. והשווה גם את איגרתו של הרמב"ם אל ר' יוסף בן יהודה, איגרות הרמב"ם, הוצאת ד. צ. בנעט, א, עמ' 57–58; תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, הוצאת פריימן-גויטיין, סימן פא; והשווה ספרות נוספת בהערות פריימן, שם, מס' 20, 31.

בינוני, נוטה ברובו לנוסח זה או אחר, הכול לפי הטכסט⁶. התרגומים של פירוש המשנה, הנמצאים בידנו, משקפים נוסחאות בינוניים כאלה, המכילים בערבוביה נוסח ראשון בניגוד למסקנות החיבור ונוסח אחרון בהתאם להן; ובדומה שייכים לטיפוס זה החלקים המרובים של פירוש המשנה במקורו, שהוצאו מתוך כתבי־יד על־ידי אנשים שונים⁷. על המהדירים המרובים של קטעי פירוש המשנה במקורם הערבי היה אפוא להקפיד בבחירת כתב־היד לא רק לשם קביעת טכסט מדויק (גם לשם תיקון התרגום העברי העתיק), אלא גם לשם ליבוננו של נוסח ראשון ואחרון. ויש לתמוה, יחד עם ש. מ. שטרן, תרביץ, כג, עמ' 72, שלא הפנו את תשומת־לכם להערותיו של א. נויבואר בקטלוג שלו⁸, הקובע לגבי שני כתבי־יד של הבודליאנה, שהם חלקים שונים של אוטוגרף של הרמב"ם. והרי אוטוגרף של הרמב"ם היה בוודאי גם טופסו הפרטי, ובוה יכלה אפוא להיפתר לא רק שאלת הטכסט, אלא אף השתלשלותו מנוסח ראשון לאחרון.

ב. במאמרו החשוב הנזכר ("פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם", תרביץ, כג, עמ' 88—72) ש. מ. שטרן לא בלבד קובע, כפי שהיה ידוע כבר לפניו⁹, שכ"י הונטינגטון 117, המכיל את סדר זרעים וכ"י ששון 72—73, המכילים את סדרי מועד ונשים, הם חלקים של אותו כתב־היד, אלא הוא הכיר ראשון, שאף כ"י פוקוק 295 הוא חלק מכ"י זה (סדרי נזיקין וקדשים). הגיעו לידנו אפוא (בחיסורים מעטים) חמישה סדרים של הולוגרף זה. שטרן עומד (שם, עמ' 77—78) על דיוקו המפליא של כ"י זה ומדגיש, שבכל מקום שבדקו מצא, שהוא מכיל את הטכסט הנכון. שטרן סובר (עיינו, למשל, עמ' 82), שלא זו בלבד שכ"י זה הוא טופסו הפרטי של הרמב"ם¹⁰, אלא שהוא גם אוטוגרף של רבנו. מסתמך הוא בזה על עדותו של ר' שלמה מצאצאי הרמב"ם בראש כתב־היד, על רמזים לכתב־יד בכתב־ידידו של הרמב"ם, המצביעים בכיוון כתב־היד שלנו, ובעיקר על העובדה, שבכל מקום שידוע לנו נוסח ראשון ואחרון, מוצאים אנו בכתב־היד את הנוסח הראשון כשהוא מחוק והאחרון מושלם בין השיטים או בגליון¹¹. עובדה אחרונה זו מאירת עיניים היא, שהרי אין להניח, ש פ ל השינויים הוכנסו באיזה טופס שהוא מלבד בטופסו האישי של הרמב"ם; והואיל

6. השווה ליברמן, שם, עמ' יב.

7. ראה את הביבליוגרפיה אצל יערי, קרית ספר, ט, עמ' 101—109, 228—235; כט, עמ' 176; שמחה'ס, שם יב, עמ' 132; והיום גם ששון בהקדמתו (ראה להלן), עמ' 50—52 [= עברית עמ' 33—35].

8. בדבר פרטים השווה שטרן, תרביץ, כג, עמ' 72—73.

9. ראה קטלוג ספריית ששון "אהל דוד", א, עמ' 92.

10. זה יוצא ברורות מן העובדה, שהוא שימש לפי כל הסימנים כטופסו הפרטי של ר' אברהם בן הרמב"ם, ועל כן מסתמא גם של הרמב"ם. והשווה שטרן, שם, עמ' 77; ששון, שם, עמ' 34, הערה 9 [= עברית עמ' 20, הערה 9].

11. שטרן הסתמך, כפי הנראה, נוסף לשני המקומות (שביעית י, ה; ו, א) שניתח (עמ' 78 ואילך), על העובדה, שבכל המקומות שבהם השווה ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' ו ואילך, את כתב־היד

ועדויות לנו על אוטוגרף, בוודאי שימש אוטוגרף זה כטופסו האישי. בניתוח הכתב של כתב־היד והשוואתו לאוטוגרפים הידועים של הרמב"ם אין שטרן עוסק, הוא רק מעיר (עמ' 82), שרגליים לדבר, שכתב־היד נכתב ביד הרמב"ם, כי אופי הכתב הוא בדרך כלל כאופי כתב־ידו.

ג. והנה כתב־יד זה, שחשיבותו כה רבה ושהיה מפורז עד כה בשתי ספריות, כשרק למתי מעט האפשרות לגשת אליו, הוגש כעת גם לקהל הרחב. אנו מלאי תודה לר. אדלמן, העורך הכללי של *Corpus codicum hebraicorum medii aevi*, אשר כחלק ראשון ממנו יצאו כעת שני הסדרים הראשונים של צילומי כתב־יד יקר זה בהוצאה מפוארת¹². ואנו מודים לסלימאן ששון, אשר הקדים להוצאה זו מבוא מקיף ומפורט, בו הוא מבסס את דעתו, שאמנם אוטוגרף של הרמב"ם לפנינו, בדרך כלל מקבילות הוכחותיו לאלו של שטרן, אולם נוסף להן מנתח הוא בקפדנות את הכתב שבכה"י שלנו, ועל סמך השוואה פאליאולוגרפית מדוקדקת מגיע הוא למסקנה, שאמנם כתב־ידו של הרמב"ם לפנינו¹³. לעומת זה ראוי כאן להביא את דעתו של מ. לוצקי, המומחה הנודע לכתב־ידו של הרמב"ם (התקופה, ל—לא, עמ' 683, על סמך כ"י הונטינגטון 117 וכ"י ששון 72—73 בלבד), המודה אמנם כמובן בחשיבותו היוצאת מגדר הרגיל של כתב־היד שלנו ומציין ש"הספר הזה היה בלי ספק הטופס הפרטי של המחבר, שבמשך ימי חייו שכללו ותקנו", אך לדעתו "רק חלק מן ההערות והתקונים הוא מעצם ידי המחבר, אבל גוף הספר נכתב, אפשר תחת השגחתו, על־ידי סופר אחר. ואפשר, שהסופר היה אחד מבני משפחתו או מתלמידיו המקורבים, כי הכתב דומה קצת לכתבו של הרמב"ם". לפנינו אפוא שתי חוות־דעת מנוגדות על המסקנות שיש להסיק מן הכתב, ואין לנו אלא לסמוך על קריטריונים אחרים כדי להכריע, אם טופסו האישי של הרמב"ם (כפי שהיה כתב־היד ללא ספק) נכתב בידו ממש אם לאו. ונדמה לי שיש קריטריון כזה המוכיח ברורות, שצדק לוצקי במשפטו, ועל אף הדמיון הרב שבכתב לא אוטוגרף לפנינו.

ד.1. הרמב"ם כותב באחת מתשובותיו¹⁴:

...וראינא אנה לא יודי הדא אלאכתלאף פי זמאננא הדא לעמל אעני יש קנין לגוי או אין קנין לגוי ולדלך אתבתנא פי תפסיר אלמשנה אנהא דרבנן וגנחנא למדהב אלחכמים אלדי יקולון יש קנין לגוי כמא תבין פי מואצע עדה מן אלירושלמי ואדא

שלנו (כולם ממסכת פסחים, על־פי י. מ. טולידאנו, ידי משה, צפת תרע"ה), אמנם בכתב־היד שלנו נוסח ראשון מחוק ונוסח אחרון מושלם.

12. קובץ כתבי יד עבריים של ימי הביניים, העורך הכללי רפאל אדלמן, עם מבוא מאת סלימאן בן דוד ששון, פירוש המשנה... כרך א: מבוא, זרעים ומועד, קופנהגן תש"ט.

13. ראה שם, עמ' 22—28 [= עברית, עמ' 11—15].

14. במהדורתי, סימן קכט = פריימן, סימן קלב; מתשובות רבנו לתלמידי ר' אפרים. אני מביא

את טכסט הפנים ללא שינויי הנוסחאות, כי אינם נוגעים לעניינינו.

צח אלנטר ותחרי מא ילזם דאימא פי כל זמאן יבין אן אלהלכה אין קנין לגוי בארץ ישראל להפקיע מן המעשרות כמא יכדו מן בכורות...

התרגום: ... וראינו שאין במחלוקת הזאת, רוצה לומר, אם יש קניין לגוי או אין קניין לגוי, נפקא מינה הלכה למעשה בזמן הזה, ולכן קבענו בפירוש המשנה, שהוא דרבנן, ונטינו לדעת החכמים האומרים "יש קניין לגוי", כמו שנתבאר במקומות מספר מן הירושלמי. ואם נעיין היטב ונדקדק במה שמתחייב תמיד בכל זמן, יתברר, שההלכה אין קניין לגוי בארץ ישראל להפקיע מן המעשרות, כמו שנראה מבכורות...

א. ת. פריימן מעיר בהוצאתו (עמ' 126, שורה 17, הערה): "כן (שיש קניין לגוי) פסק רבינו בפ"ה המשניות פאה פ"ד מ"ט ודמאי פ"ה מ"ט ומכשירין פ"ב. אבל בפ"ה המשנה דסוף פ"ד דגיטין ובחבורו ה' תרומות פ"א ה"י פסק כמש"כ לקמן דאין קנין לגוי להפקיע וכו'". פירוש הדבר, שבתרגום פירוש המשנה שבידנו פאה, דמאי ומכשירין הן לפי נוסח ראשון, אך גטין נוסח אחרון. ציפיתי כמובן, שבכתב־היד שלנו אמצא את הנוסח הראשון, שיש קניין לגוי, מחוק ומתוקן לנוסח השני, שאין קניין לגוי. ומה גדולה היתה הפתעת, כשעיינתי בפאה ד, ט¹⁵, ולא מצאתי כלל את הנוסח הראשון (שהוא לפי התרגום העברי "והעיקר אצל ר' מאיר אין קניין לגוי בא"י להפקיע מן המעשרות... ואינה הלכה"), ובמקומו מצאתי רק את הנוסח האחרון בפנים בזה הלשון: "ואלאצל ענדנא¹⁶ (= והעיקר אצלנו) אין קניין וכו'", ו"ואינה הלכה" ליתא! וזה במקום שהרמב"ם עצמו מעיד, שהנוסח הראשון היה שונה, ואותו הנוסח הראשון אמנם נשתמר בתרגום העברי! והואיל ואין כלל להעלות על הדעת, שאדם כמו הרמב"ם העתיק ספר בעל ממדים כאלה ללא צורך הכרחי¹⁷, בעל כורחך אתה אומר, שרבנו מסר את האוטוגרף שלו לסופר, כנראה מהמקורבים אליו, כפי ששיער לוצקי, כדי שיעתיקהו, ללא ספק תחת השגחתו. באותו זמן היה המקום בפאה כבר מתוקן לפי נוסחא בתרא והמעתיק העתיקו לפי זה.

הסיבה, שהרמב"ם מסר את כתב־היד למעתיק אינה יכולה להיות, שבינתיים רבו כל־כך התיקונים שבפירוש המשנה, עד שהרמב"ם החליט שלא להמשיך ולהשתמש באוטוגרף שלו, שהרי עניין פרוזובול מוקדם ומאוחר (עיין לעיל, א) נמצא בכתב היד עוד בנוסח ראשון, אך נמחק ותוקן לנוסח אחרון; במלים אחרות, כאשר כתב רבנו את התשובה ההיא

15. על דמאי עיין להלן, ד2; גטין אינה כלולה בחלק הראשון שהוצא, על כן לא יכולתי לעיין בה. מכשירין אינה כלל בכתב־היד שלנו, עד כמה שנמצא.

16. תחת ה' השנייה של "ענדנא" נראים עקבות ר'. מסתבר שהמעתיק לא הכיר לראשונה, ש"ענד ר' מאיר..." נמחק ותוקן ל"ענדנא", כתב לראשונה "ענד ר'" ואחר־כך כתב את ה' על גבי ה'.

17. השווה את תיאור יומו הגדוש, אמנם מתקופת מאוחרת יותר, בקובץ, ב, דף כה, עמ' ב, ג. ברור לגמרי, שהאוטוגרף של הרמב"ם היה קריא במידה מספיקה ועל כן לא היה כל צורך שיעתיקו בעצמו, שהרי ממנו הועתקו, למשל, כתב־היד ששימשו במישרין או בעקיפין מקור לתרגומים, המכילים נוסחא קמא במקום שבכתב־היד שלנו נוסחא בתרא בלבד.

כבר השתמש בכתב־היד שלנו, ואז עדיין לא הגיע (ר' התשובה שם) מספר העניינים, שבהם שינה רבנו את דעתו, אלא לעשרה בערך. מסתבר, שהאוטוגרף של הרמב"ם היה מעין טופס טיוטה (draft copy), שהכיל מחיקות הרבה, בעיקר כנראה בענייני ניסוח¹⁸, ועל כן החליט, לאחר שהשתמש בו זמן מה, למסור אותו לסופר נאמן ממקורביו, שהעתיק בוודאי בהשגחתו ובאישורו. ה־terminus a quo לכתובת כתב־היד הוא כמובן 1168, שנת השלמת פירוש המשנה (ראה לעיל, הערה 1); ה־terminus ad quem, לפחות לגבי סדר זרעים, הוא 1177, השנה שבה שלח הרמב"ם את תשובותיו לתלמידי ר' אפרים. שהרי באחת התשובות האלה (בהוצאתי, עמ' 230—231 = פריימן, עמ' 131—132) אומר הרמב"ם ששינה את דעתו בדבר "שלוש ארצות לשביעית" (שביעית ו, א). והנה בכתב־היד שלנו (השווה גם שטרן, שם, עמ' 81) נמצא הנוסח הראשון מחוק ומתוקן לאחרון; במלים אחרות: בעת ששינה רבנו את דעתו, כלומר לכל המאוחר בשנת 1177, היה כתב־היד שלנו (או לכל הפחות חלק זה ממנו) כתוב¹⁹.

2. מעניין ביותר הוא הנוסח בדמאי ה, ט, שכאמור גם בו היה הנוסח הראשון "יש קניין לגוי", והשני, שאין קניין. לשון נוסח א היה: "וקד בינא אן אלאצל ענדנא (= וכבר ביארנו שהעיקר אצלנו) אין קניין וכו' והדא אנמא הו מדהב (= וזו רק דעת) ר' מאיר ואינה הלכה". בנוסחא בתרא הושמטו המלים "והדא אנמא וכו'". בכתב־היד שלנו הפנים הוא נוסח אחרון, אולם בשוליים הושלמו המלים "והדא אנמא וכו'" ונמחקו אחר־כך. לאור העובדה, שכבר לפני כן בפאה ד, ט הטכסט הוא כנוסח אחרון, יש כנראה לפרש את ההוספה כך, שמחיקת הרמב"ם באוטוגרף שלו, שממנו העתיק הסופר, לא היתה ברורה;

18. בכתב־היד שלנו יש, אמנם לעתים רחוקות, שינויים בניסוח, והשווה ששון, עמ' 33, הערה 6 [= עברית, עמ' 19, הערה 18]. שאלה אחרת היא, אם מהאוטוגרף הוזה של הרמב"ם הוא הדף שמצא לוצקי (ר' התקופה, שם, עמ' 683), או האם מייצג דף זה שלב מוקדם יותר.

19. אני נוטה לאחר את זמן כתיבת כתב־היד עד קרוב לשנת 1177, שהרי לכל המוקדם סביב 1180 (אחר השלמת החיבור) מדבר רבנו (בתשובה על פרוזבול מוקדם ומאוחר) על כעשרה עניינים שבהם שינה את דעתו, והנה מצאתי (ר' להלן) מספר כזה בערך בכתב־היד בפנים בנוסחא בתרא. אולם ייתכן כמובן, שחלק מהם נתהוו על־ידי טעות סופר (ראה להלן, ד3). מעניינת ביותר העובדה, שבעוד רבנו מדבר שם רק על כעשרה עניינים, שבהם שינה את דעתו, הרי מספר התיקונים בכתב־היד (אם כי, כמובן, לא כולם ענייניים) מגיע למאות! לכאורה נראה, שרבנו שינה את דעתו גם בחיבור אחרי כתיבת התשובה על פרוזבול מוקדם ומאוחר. נוסחות שונים בחיבור ידועים לנו; השווה, למשל, אסף, קרית ספר, יח, עמ' 155; לוצקי, שם, עמ' 681, הערה 7; א. מארכס, Studies וכו', עמ' 42; פריימן, תשובות הרמב"ם, עמ' 2; עמ' 79 שורה 3, הערה; עמ' 162, שו' 24, הערה; עמ' 306 (ואולי כך יש לבאר לפעמים סתירות בין תשובות לחיבור, ר' פריימן, מפתח, ערך "משנה תורה"). אם אמנם נכונה השערתנו, הרי השינויים שבכתב־היד שלנו מנוסח ראשון לאחרון עשויים לשקף שינויים מקבילים בחיבור. אך אין להכריע בדבר בלי בדיקה מדוקדקת בנוסחאות של פירוש המשנה והחיבור גם יחד.

ועל כן לא היה המעתיק בטוח, אם אמנם נמחקו מלים אלו או לא. לראשונה השמיטן, אחר־כך שינה את קריאתו והוסיפן בשוליים. לבסוף פנה אולי אל הרמב"ם והוא הורה לו למחקן.

3. אחר שמצאתי את שני המקומות האלה, שהם עניין אחד, חיפשתי מקומות נוספים המכילים בפנים את נוסחא בתרא. ידעתי, שלא ייתכן שיהיו מרובים, לכל היותר כעשרה עניינים, כפי שכתב רבנו בדבר פרוזבול מוקדם ומאוחר. כדי לברר את העניין עברתי על הפרק מאיר העיניים, שהקדיש ר' שאול ליברמן במבואו "הלכות הירושלמי" (עמ' ו—יב) לבעית מהדורות פירוש המשנה (בעיקר על־פי טופס של דפוס נאפולי שבספריית בית־המדרש לרבנים שבניו־יורק) ושבו אסף למעלה מחמישים דוגמות לנוסח ראשון ואחרון. לא כל המקומות שמצאתי בטוחים כמו עניין "אין קניין לגוי", ייתכן שבאחדים מהם אין לדבר על נוסח ראשון ואחרון, ששניהם יצאו מאת הרמב"ם, הראשון בניגוד לפסק שבחיבור, האחרון בהתאם לו, לאחר ששינה את דעתו, אלא אפשר שלפנינו נוסח מקורי אחד ויחיד, שלגביו לא שינה הרמב"ם את דעתו מעולם, אך הוא נשתבש ובהיות השיבוש מנוגד לפסק שבחיבור, עורר רושם של נוסח ראשון. — ואלה המקומות הנוספים שמצאתי ²⁰:

ברכות ה, ד, נוסח ראשון: "ש"ץ אומר יברכך"; בנוסח אחרון (וכן בכתב־היד) ליתא. כלאים ה, ג, נוסח ראשון: "אין הלכה כר' אליעזר בן יעקב"; נוסח אחרון (וכן כתב־היד, פנים): "והלכה כר' אליעזר בן יעקב". שביעית ב, ה, נוסח ראשון: "והלכה כר' יהודה ולא כרבי שמעון"; נוסח אחרון (וכן כתב־היד, פנים): "ואין הלכה לא כר' יהודה ולא כר' שמעון". שם ב, ה, נוסח ראשון: "ואין הלכה כר' שמעון שזורי"; נוסח אחרון (וכן כתב־היד, פנים): "והלכה כר' שמעון שזורי". שם, סוף פרק ב, נוסח ראשון: "ואין הלכה כר' אליעזר בן יעקב"; נוסח אחרון (וכן כתב־היד, פנים): "והלכה כר' אליעזר בן יעקב"; ועל־ידי הנוסח שבכתב־היד שלנו מקבלים דברי ליברמן שם משנה תוקף. חלה ב, ג, נוסח ראשון: "ואין הלכה כר' עקיבא"; נוסח אחרון (וכן כתב־היד, פנים): "והלכה כר' עקיבא". ערלה א, א, נוסח ראשון: "ואין הלכה כר' יוסי"; נוסח אחרון (וכן כתב־היד, פנים): "והלכה כר' יוסי". שם ג, ה, נוסח ראשון: "ואין הלכה כר' עקיבא"; נוסח אחרון (וכן כתב־היד, פנים): "והלכה כר' עקיבא". ומה שפקפק ליברמן, אם אין נוסח ראשון טעות־סופר, שהרי לפי משנה ח יוצא, שההלכה כר' עקיבא, אינו מוכרח, כי בכתב־היד שלנו מושלם בשוליים: "ובין אתלמוד אן הדיא אלסתם אנמא הו לר' עקיבא אלדי יעד ככרות אלבעל הבית כמה תקדם" [= ובאר התלמוד, שסתם זה הוא אליבא דר' עקיבא, המונה את ככרות בעל הבית, כפי שקדם], ולפי זה מסתבר, שנוסח ראשון היה באמת "ואין הלכה כר' עקיבא", אך רבנו שינה את דעתו עוד לפני כתיבת כתב־היד ואחר כתיבתו

20. מקצר אני כאן בהבאות עד מאוד, והמעוניין בפרטים יעיין אצל ליברמן, שם.

הוסיף בהתאם לדעתו החדשה: "וכבר באר וכו'" (ושמא הביאתו משנה ח לשנות את דעתו?).

לכאן שייך גם עירובין ח, ה, אם אמנם צודק ליברמן, שנוסח ראשון הכיל לפני "והלכה כר' יוסי..." את המלים "אבל אצל בנו לא שמא תתקוטט כלתו עמו ויצא" (כפי שהושלם בהגהות לכ"י נאפולי), ומלים אלו הושמטו אחר־כך בנוסח אחרון. על כל פנים, בכתב־היד שלנו מלים אלו אינן²¹.

ה. משתי הוכחותיהם של שטרן וששון, שכתב־היד שלנו אוטוגרף הוא, לא קיבלנו את זיהוי הכתב, בהסתמכנו על דברי לוצקי; אשר להוכחה השנייה, שכתב־היד מכיל תמיד את הנוסח הראשון מחוק ואת האחרון כסופי, הרי הוכחה, שלפעמים נמצא בו נוסח אחרון ללא כל מחיקה, ובהכרח הסקנו מכאן, שלא בידי רבנו נכתב כתב־היד. אולם מתעוררת השאלה מה לגבי העדויות והרמזים, שכתב־היד שלנו בעצם ידו של רבנו נכתב. והרי מעיד ר' שלמה מצאצאי הרמב"ם²² בראש כתב־היד: "והדה נסכה אלאצל וסאיר אלאצל אלדי בכט רבינו משה זק"ל הם מלכ"י [= ונוסח זה של המקור ושאר (וכל?) המקור, שהוא בכתב יד רבינו משה זק"ל, הם קנייני]. וכן נמצאים רמזים (עייין שטרן, עמ' 74 ואילך; ששון, עמ' 29—31 [= עברית, עמ' 16—17]) לפירוש המשנה בכתב ידו הטהורה (או הקדושה) של הרמב"ם. וגם ר' יהושע הנגיד מעיד (קבץ על יד, סדרה חדשה, ג, עמ' קיא²³): "פאן כל מא ננקלה אנמא הו מן נסכה אלאצל אלדי בכט אלמצנף ז"ל" [= כי כל מה שנעתיקהו הוא רק מן הנוסח המקורי שהוא בכתב יד המחבר ז"ל]. האם רשאים אנו להניח, שעדויות ורמזים אלה בלתי־מבוססים הם? לא, אמנם נראה שיש לקבל את העדויות האלה, אולם יחד עם זה עלינו לזכור, שהמלה "כט", בעצם "כתב יד" (ומכאן גם תרגומו "כתב יד") — משמשת בערבית־יהודית לעתים קרובות מאוד גם בהוראת חתימה (השווה ד. צ. בנעט, ספר היובל לא. מארכס, חלק עברי, עמ' צא, הערות 97—98). אביא פה רק דוגמה בולטת אחת מתשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, עמ' 146, שורה 13: "פכתב אלדיין בכט ידה שטר יתצמן דלך וכתבון (!) שאהדין

21. בכמה מקומות מנסה ליברמן לשחזר נוסח של מהדורא בתרא, ובכתב־היד נמצא רק הנוסח של מהדורא קמא! אולם מסתבר, שבכל המקומות האלה, אף כי סותרים הם את הפסק שבחיבור, לא הרגיש רבנו ועל כן לא תיקנם, שהרי אין לנו עדות בטוחה על מהדורא בתרא. בתרומות ב, ב אין "הנוסח האחרון" אלא ניסיון הגהה, כדי ליישב את הסתירה לחיבור (עייין י. נ. אפשטיין, תרביץ יז, עמ' 66). בערלה ז, א אין לנו כל טכסט, המכיל נוסח המתאים לחיבור (כלומר נוסח אחרון), ומן הסתם לא התאים רבנו את הנוסח לחיבור. כן נראה שרבינו לא התאים את לשון יומא ג, א לזו של תמיד ג, ב, ומה שנמצא בכ"י בודאפשט אינו אלא הוספה לפי תמיד.

22. על השתלשלות קריאת הנוסח בידי ד. צ. בנעט, שטרן וששון עייין ששון, עמ' 15, הערה 1 [= עברית, עמ' 6, הערה 1].

23. כך יש לקרוא במקום "ק"א" אצל ששון, עמ' 34, הערה 6 [= עברית, עמ' 20, הערה 5].

כְּטוֹטְהֵם". התרגום המילולי: וכתב הדיין בכתב ידו שטר, המכיל זאת, וכתבו שני עדים את כתב ידם. אך מובן מאליה שלא ייתכן כלל שגם העדים וגם הדיין כתבו אותו השטר, לכל היותר אפשר היה, שהדיין כתבו והעדים חתמו עליו. אולם מתקבל יותר על הדעת, שהכוונה אינה להודיענו שהדיין כתבו, שהרי מה הרבותא בשטר שהדיין עצמו כתבו, אלא שהוא חתם עליו ואישרו. נתרגם אפוא: ואישר הדיין בחתימתו שטר... וחתמו בו שני עדים. נוהג זה של שימוש "כֵּט" (ומכאן גם של "כתב יד") בהוראת חתימה לא היה מצומצם כפי הנראה בתחום המשפט, אלא רווח אף בשטחים אחרים. כך מוצאים אנו (עיין A. Marx, *Studies in Jewish History and Booklore*, עמ' 53, הערה), שעל אותו כתב־יד עצמו אומרים פעם שהוא "מכתיבת יד הרב" ופעם "שהגיה הוא עצמו", וכפי הנראה גם "ספר שחתם בו הרב" ו"מספרי הרב שמכתיבת ידו" או "מספר כתיבת יד שבצובה בחתימת יד הרמב"ם בעצמו בסוף הספר". אין זאת, לדעת, אלא ש"מכתיבת יד" הוא תרגומו של "כֵּט" הדו־משמעי, והכוונה במקרה זה לספר שהוגה בחתימת הרמב"ם, כלומר ספר שהרמב"ם חשבו לנאמן ואישרו בסופו בחתימת ידו. יוצא אפוא, שכל העדויות, שכתב־היד שלנו הוא בכתב ידו (בערבית כֵּט) של הרמב"ם, דו משמעיות הן, ואין להכריע מתוכן בלבד אם הכוונה לספר, שנכתב בעצם ידו של הרמב"ם או שרק הוגה על־פי ספר מעין זה ואושר בחתימתו²⁴. אולם, לאור מה שהוכחנו שכתב־היד שלנו, המבוסס בחלקו על נוסחא בתרא, אינו יכול להיות עצם כתב ידו של רבנו, על כורחנו נאמר, שכאן הכוונה לא לספר שנכתב בעצם ידו, אלא שאושר בחתימתו.

ו. בדקנו אפוא על איזה נוסח מבוסס כתב־היד שלנו, ומאחר שמצאנו, שלא בכל המקרים מכיל הוא את נוסחא קמא כשהוא מחוק ומתוקן לנוסחא בתרא, אלא לעתים מכיל הוא בגופו את נוסחא בתרא, הסקנו, שאין אוטוגרף לפנינו; שהרי לא ייתכן, שאדם כמו הרמב"ם העתיק ללא הכרח ספר בעל ממדים כאלה. כן דחינו גם את יתר הראיות שכתב־היד יצא מקולמוסו של הרמב"ם. בדבר צורת הכתב סמכנו על דעתו של מ. לוצקי, ואת העדויות שכתב־היד נכתב ב"כֵּט" של רבינו פירשנו שכוונתן (לפי הנוהג של הערבית היהודית) לספר, שאושר בחתימת ידו. אולם אין בכל זה כדי להפחית מהשיבותו של כתב־היד. הוא מכיל בגרסה האוטנטית את הנוסחא בתרא כולו ואת הנוסחא קמא (בצורה מחוקה) ברובו המכריע, ולא חסרים בו אלא כעשרה עניינים. חוץ מעשרה עניינים אלה, נוכל בעזרת כתב־היד לשחזר את קווי התפתחותו של פירוש המשנה מאז הושלם ועד מותו של רבנו. ועל כן מצפים שוחרי הספר בעניין רב להשלמתו המהירה של מפעל צילום כתב־היד כולו.

24. השווה את חתימתו המפורסמת של הרמב"ם בכתב־יד של משנה תורה (הונטינגטון 80, דף 165): "הוגה מספרי אני משה ברבי מימון זצ"ל". ספר כזה נחשב אפוא שנכתב "בכֵּט" הרמב"ם. והשווה, למשל, א. מארכס, שם, עמ' 53, הערה על "ספר המוגה לו בחתימת ידו".